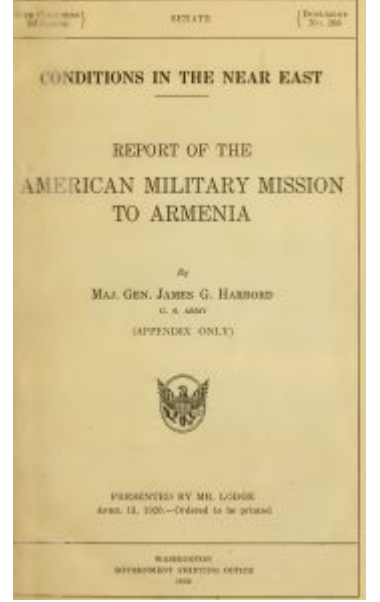

General Harbord Raporu

Harbord Raporu, Trabzon limanı dahil Giresun ve Erzincan'ın batı; Erzurum ve Muş'un güneybatı; Bitlis ve Van'ın güney sınırlarından geçen hattın doğusundaki toprakların dahil edildiği Büyük Ermenistan'ın kurulabilmesi için sahadaki durumu ve gereklilikleri belirleyebilmek amacıyla ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından görevlendirilen General James Harbord liderliğinde ilgili uzmanlardan oluşan bir kurul tarafından hazırlanmıştır. Ermeni vatandaşlarını tabi oldukları Devlet'e karşı kıskırtıp, I. Dünya Savaşı öncesinde verilen taahhütleri tutmak istemeyen İngiltere Başbakanı Lloyd George, Paris Barış Konferansı görüşmeleri sürerken ABD Başkanı Woodrow Wilson'u Türk topraklarında kurulması planlanan Ermeni Devleti'ni manda idaresi adı altında himaye edip, kendi gücünü kazanıncaya kadar bu devlete finansman sağlamaya ikna etmiştir. Evrensel tarihi, kültürel ve demografik kurallara, bizzat kendi prensiplerine ve self-determinasyon ilkesine aykırı bu zorlama projeyi gerçekleştirmeye en başından gönüllü olan W. Wilson 5 Temmuz 1919 tarihinde Tümgeneral James G. Harbord'u himaye için gerekli incelemeler eşliğinde hedef coğrafyadaki durumu ortaya koyacak araştırma sonuçlarını ve elde edilen verileri bir araya getirecek öncü fizibilite raporu hazırlamak üzere görevlendirmiştir. Üç general, sekiz denizci ve karacı subay, ABCFM (Amerikan Board) misyoner temsilcilerine ek ticaret, sınır anlaşmazlıkları ve kurulacak devletin iktisadi gerekliliklerini araştırarak uzmanlardan oluşan 46 kişilik seçme bir misyon oluşturulmuş, misyona: "Ermenistan Misyonu ile Görevlendirilen Amerikan Askeri Kurulu" adı verilmiştir. Kısaca Harbord Askeri Kurulu şeklinde de bilinen kurulda görevli subayların ikisi, sivil uzmanların üçü Ermeni asıllıdır. Kalabalık kadrosuyla kendisinden önceki bütün inceleme kurul ve misyonlardan farklı bir doğaya sahip olan Harbord Askeri Kurulu'nun amacı Anadolu'dan kopartılacak Ermeni Devleti ile birleştirilerek kurulacak Büyük Ermenistan'ın Amerikan himayesini sağlayacak manda idaresi altında kurulmasının sağlanmasıdır. Kurul üyeleri tarafından belirtilen amaçla Anadolu, Güney Kafkasya (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) gezilerek ilgili bütün tarafların görüşleri alınmış, geniş bir saha araştırması yapılarak ana rapora ek alt raporlar hazırlanmıştır.

İstanbul'a Ağustos ayı ortasında ulaşan Harbord Askeri Kurulu, Güney Kafkasya, Kilikya (Çukurova Bölgesi), Ermeni Devleti'nin kurulması planlanan Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da incelemelerde bulunmuştur. Kilikya'ya gidilmesinin nedeni Amerikan Board misyonerleri ve Lloyd George desteğinde "Karadeniz'den Akdeniz'e Ermenistan" projesinin gerçekleştirilebilmesi durumunda olası sınırlara katılması planlanan Kilikya'nın da araştırmaya dahil edilmesinin istenmesidir. Harbord'a verilen talimatta Gürcistan, Ermenistan, Güney Kafkasya, Suriye ve diğer ilgili bölgelere gitmeleri, buralarda kurulması planlanan Ermeni Devleti için gereklilikleri, siyasi, askeri, coğrafi, idari, ekonomik başlıklara ek olarak Amerikan çıkarlarıyla ilgili fırsat ve olası sorunları inceleyip rapor etmeleri istenmiştir. Askeri Kurul, Tarsus, Mersin, Halep, Mardin, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars illerini ziyaret edip, buralarda bir Ermeni Devleti kurulabilmesi için durum tespiti yaptıktan sonra; Kars'tan Erivan'a geçmiş, Tiflis,

General Harbord Raporu

Bakü, Batum, Ulukışla, Sivas, Samsun, Merzifon, Trabzon, tekrar Erzurum, Horasan, Diyarbakır, Beyazıt, Erivan, Nahcivan'a gitmiş buradan 29 Eylül tarihinde MS. 301 yılında inşa edilmiş olan kutsal Ermeni kilisesinin de bulunduğu Katolikosluk merkezi Ecmiyazin'de oturan Patrik V. Kevork'u ziyaret etmiş, araştırılan bölgelerdeki diğer kanaat önderleriyle de görüşülmüştür. Söz konusu kapsamlı araştırmalar sonrasında General James G. Harbord başkanlığında toplanan heyet üyeleri Harbord Raporu olarak adlandırılacak belgeyi hazırlamışlardır.

Kırk altı kişilik bir uzman kurul tarafından yapılan saha inceleme, gözlem, görüşme ve kaynak taraması sonrasında kaleme alınan Harbord Raporu: Anadolu, Doğu Trakya ve Güney Kafkasya'daki nüfus yapısı ve madenler dahil iktisadi kaynaklar hakkında bilgi veren ek dört sayfalık tablolar dahil 44 sayfadan oluşmuştur. Raporun girişinde Ermeni ulusunun tarihçesi ve erdemleri anlatılarak Ermenilerin Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk ulus olduğunun altı çizilmiştir. Türkiye'den kopartılacak topraklar üzerinde bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla yazılan rapor tüm olayları bu bakış açısına göre ele almış, tezlerini zora sokacak tarihi belge ve vakaları genelde görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Raporun hemen girişinde Ermeni tarihi özetlenmiş, Ermenilerin, 11. yüzyıllarda *"şu anda güçten düşmüş olan" "yağmacı", "köleleştirici", "cani Asya göçebesi Türklerin"* egemenliğine girdiği ileri sürülmüştür.

Harbord Raporu'nun giriş kısmında 1915 yılı Mayıs ayında uygulanan tehcirden bahsedilerek çetecilik faaliyetlerine ek olarak savaş sürerken cephe gerisindeki masum halkı terörize eden Hınçak ve Taşnak katliamlarına değinilmeden, *"Ermenilerin Suriye ve Arabistan'a sürüldüğü", "pek çoğunun yol boyunca Kürtler tarafından öldürüldüğü", "Türk askerlerinin Kürtlerin Ermenileri öldürmesine göz yumduğu", "9-10 yaşındaki küçük Ermeni kızların Kürtler tarafından eş olarak alındığı"* iddia edilmiştir. Rapora göre; *"1915 sürgününde yaklaşık 800.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir."* Bu rakam bugünkü sözde soykırım iddialarında ileri sürülen sayının yarısına denk gelmektedir. Giriş kısmındaki tüm olumsuz iddialara rağmen Fethi Tevetoğlu'nun Tümgeneral Harbord'un tercümanlığını yapmış olan Hulusi Y. Hüseyin Pektaş'tan naklettiğine göre; *"General Harbord kendisi objektif bir subaydır ve Raporunu tüm yönlendirmelere rağmen, mümkün olduğu kadar tarafsız bir gözle kaleme almış, heyetinde bulunup, kendisini etki altına alacağını düşündüğü Ermeni subay ve sivilleri yanından uzaklaştırmıştır."* General Harbord, Sivas'ta 20 Eylül 1919 Cumartesi günü Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti Temsiliye üyeleriyle görüşmüş, Millî Mücadele'nin haklılığı ve amaçları bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından General Harbord'a anlatılmıştır.

Raporda: *"Mustafa Kemal Paşa'nın Amerikan manda idaresini kabul edilebilir gördüğü"* belirtilmekle birlikte gerek raporun ilerleyen sayfalarındaki bilgiler gerekse Sivas'taki görüşmede kullanılan ifadeler böyle bir durumun söz konusu olmadığını, Ulu Önder'in gelişmiş bir ülkenin sanayileşme desteğinden bahsettiğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Harbord Askeri Kurulu'nda bulunup Harbord Raporu'nu tamamlayıcı nitelikte ayrı bir çalışma yapmış olan Tuğgeneral George Von Horn Moseley söz konusu durumu: *"Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milliyetçiler sadece bilimsel, ekonomik ve endüstriyel dış yardımı kabul etmektedirler, bununla birlikte kabul edilemez buldukları manda idaresine kesinlikle karşıdırlar"* kaydıyla teyit etmektedir.

Mustafa Kemal Paşa ile General Harbord arasında Sivas'ta gerçekleşen görüşme hakkında Ulu Önder Nutuk'ta kısaca bilgi vermektedir. Görüşmede Harbord: *"yapılabilecek her türlü girişim ve fedakarlığa başvurduktan sonra da başarı sağlanamazsa ne yapacaksın şeklinde soru yönelttiğinde Önder; Bir Ulus varlığını ve bağımsızlığını kurtarabilmek için düşünülebilen her türlü girişim ve fedakarlığı yaptıktan sonra başarıya ulaşır. Ya başaramazsa demek, o ulusun ölmüş olduğu hükmüne varmak demektir. Öyleyse, ulus yaşadıkça ve fedakârca girişimlerine devam ettikçe başarısızlık da söz konusu olamaz"* yanıtını vermiştir.

Bunlara ek olarak Mustafa Kemal Paşa, 1927 yılı Ocak ayında Ankara’da kendisiyle görüşen Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol’a General Harbord görüşmesi hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bristol’un günlüklerinde yer alan bu bilgilere göre görüşmede; Mustafa Kemal Paşa Harbord’a: *“Türkiye’nin yeniden dirilmesi için çalışıyoruz”* demiş, Harbord *“gerekli güç ve ekipmana sahip olup olmadığını sorgulayarak, İngiltere, İtalya, Fransa ve ABD’nin oluşturduğu muazzam dünya gücünün Osmanlı İmparatorluğu’nu ortadan kaldırmaya niyetli olduklarını”* belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa Bristol’a; *“... konuşma geçtiği anda elimde bir tespah çekiyordum ve gayri ihtiyari tespahin ipi kesildi. Yere dağılan tespah tanelerini tek tek toplayarak General Harbord’a bunun sorusuna cevap olduğunu, bütün Türk ulusunun bu taneler gibi bir araya toplanarak sonuna kadar İstiklal için savaşıacaklarını ve bunun kendisi dahil bir yok oluş ya da varoluş mücadelesi olacağını söyledim”* demiştir. Söz konusu satırlar Önder’in Türk Ulusu’na ve Millî Mücadele’ye inancını, olası manda idaresi ve düşman işgaline karşı mücadele etme kararlılığını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Harbord Raporu dört ana bölüm, sonuç ve ekler kısmından oluşmuştur. Birinci bölümde; Ermenilerin tarihi ve mevcut durumu ele alınmış, bir Ermeni Devleti kurulması için gerekli tarihsel altyapının mevcudiyeti ispatlanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, yeni bir düzenleme için siyasi durum ve öneriler ortaya konmuş; üçüncü bölümde, ABD’nin Ermenistan üzerinde himaye ve manda idaresi kurabilmesi için mevcut koşullarla ortaya çıkabilecek sorunlar tartışılmıştır. Dördüncü bölümde, Anadolu’da kurulacak Ermeni Devleti’ni güç kazanıncaya kadar himaye edecek olan manda idaresinin kurulmasının gerekliliği ve uygulamada ortaya çıkabilecek sorunlar irdelenmiştir. Ermeni Devleti kurulması planlanan bölgedeki Ermeni nüfus ile ilgili sayısal bilgiler verildikten sonra; üstü kapalı olarak nüfusun yetersiz olması nedeniyle bu bölgelere ABD’ye yerleşenler dahil Ermeni nüfus kaydırılması ihtiyacına dikkat çekilmiştir.

Raporun sonuç bölümünde, Amerikan himayesinin olumlu ve olumsuz yönleri karşılaştırmalı maddeler halinde değerlendirilmiş, kurulun inceleme yaptığı bölgelerin haritası, Mustafa Kemal Paşa’nın General Harbord’a gönderdiği notanın tercümesi, General Harbord’un Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği “notayı” aldığını belirten ve kuruluna gösterilen misafirperverliğe teşekkür yazısı, Sivas Kongresi kararları, Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf (Orbay) ve diğer Heyet-i Temsiliye üyelerinin imzasıyla Sivas Kongresi’nde oy birliği ile alınan karar doğrultusunda Başkan Wilson’a gönderilmiş olan 9 Eylül 1919 tarihli, “Osmanlı topraklarına bir ABD araştırma heyeti gönderilmesini” talep edip, Sivas Kongresi ve Milli Mücadele’nin amaç ve hedeflerini ortaya koyan mektup, Türkiye topraklarındaki ve Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan dahil olmak üzere Güney Kafkasya’daki nüfus rakamları, demografik yoğunluk, yer üstü kaynaklarının ve tren yollarının durumunun gösterildiği tablolara yer verilmiştir. Nüfus yapısını ve yer üstü kaynakları gösteren tabloda; Karahisar dahil olmak üzere Sivas’ın doğusu, Adana, Kahramanmaraş ve Gaziantep, Harput, Diyarbakır’ın Kuzey bölümleri, Siirt hariç olmak üzere Bitlis, Hakkari hariç olmak üzere Van, Erzurum ve Trabzon illeri Türkiye topraklarında kalan Ermenistan adıyla ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Paris Barış Konferansı sonrasında Woodrow Wilson tarafından Sevr Belgesi ekine konulup Ermenistan topraklarını belirleyen harita çizilirken Harbord Raporu’nda belirlenen hat dikkate alınmıştır.

Raporun Anadolu’da Ermeni Devleti kurulmasıyla ilgili “Askeri Sorun” başlığı altındaki bölümünde himaye amaçlı manda idaresinin ihtiyaç duyacağı asker sayıları, Ermeni Devleti’nin güvenliği için Güney Kafkasya ve Türkiye’deki orduların terhis edilerek sadece belli sayıda iç güvenlikten sorumlu kuvvete izin verilmesi, bu kuvvetlerin nicelik ve niteliğiyle manda idaresinin getireceği askeri ve idari görevlerden kaynaklanacak mali yük irdelenmiştir. Kurulacak himaye idaresinin ilk yıldaki askeri harcama tutarı: 88.500.000\$, ikinci yılın sonunda: 59.000.000\$ ve üçüncü yılın sonunda: 44.250.000\$ olarak hesaplanmıştır.

Raporun sonuç bölümünün son kısmı Amerikan himaye idaresinin “kurulmasını gerektiren nedenler-destekleyen görüş” ve “kurulmamasını gerektiren nedenler-karşıt görüş” şeklinde 14 madde olarak yazılmış, 6. maddede Amerika’nın Ermenilerin tek ümidi olduğuna dikkat çekilmiştir. İlginç şekilde 13. maddede Eski Ahit’in Tekvin Babı’nda bahsedilen Kabil’in Habil’i öldürme pasajı tekrarlanarak: *“manda ve himaye idaresi için harcanacak milyonlarca doların gelecekteki bir savaş için harcanacak milyonlarca dolara tercih edilmesi gerektiği”* vurgulanmış, karşıt görüşte Kongre’nin manda idaresini onaylarken daha fazla ödeme yapma ihtimalini göze alması gerektiği belirtilmiştir. Bu kısımda Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı tarafından büyük bir devletin manda idaresine verileceğinin kesin olduğunun belirtilmesi dikkate çekicidir. Son kısımda, beş yıllık idari, askeri faaliyetler, halka yardım, sağlık ve inşa, tamir edilecek demiryolları ile ilgili öngörülen maliyetlerin dökümü yıllık kalemler halinde detaylandırılmıştır.

Raporda: *“Ermenistan üzerine kurulacak bir manda idaresinin yürütülebilmesinin, mandacı gücün Güney Kafkasya, Anadolu, İstanbul ve Rumeli hinterlandını kontrol etmeden başarıya ulaşmasının imkânsız olduğuna”* dikkat çekilerek *“manda idaresinin bu bölgelerde de tek bir mandacı ülke (Amerika) kontrolünde başarıya ulaşabileceği”* belirtilmiştir. Raporda ayrıca: *“Zeki ve hırslı Ermeniler nazarında Başkent İstanbul kariyer yapabilecekleri bir merkezdir. Ulaşım hatları ve ticaret merkezleri İstanbul’dadır ve Savaştan önce, İmparatorluk tebaasından her ulus gibi İstanbul’da yaklaşık 150.000 Ermeni yaşamaktaydı. Savaştan önce İstanbul Avrupa’daki en önemli liman ve dünyanın en önemli üçüncü limanı konumundaydı”* denilerek Ermeni Devleti’ni himaye edecek manda idaresinin İstanbul’u da kapsamı gerektiği üstü kapalı olarak önerilmiştir.

Çalışmalarını tamamlayan General Harbord ve beraberindekiler 11 Ekim 1919 tarihinde İstanbul’a gelmiş, General Harbord ile Yüksek Komiser Amiral Mark L. Bristol Amerikan Büyükelçiliği’nde toplanarak durum değerlendirmesi yapmışlardır. Kurul Türkiye’den ayrıldıktan sonra 16 Ekim 1919 tarihinde Wilson’a sunulmak üzere raporu Dışişleri Bakanlığı’na göndermiştir. Harbord Raporu’nu sabırsızlıkla bekleyen Amerikan kamuoyu sadece Ermenistan üzerine kurulacak bir himaye manda idaresini heyecanla karşılamıştır. Henüz kamuoyuna açıklanmamış olmakla birlikte Raporun Ermenistan manda idaresine istenilen oranda taraftar olmadığı söylentisi Paris Barış Konferansı görüşmelerinde dikkatle takip edilmiştir. Harbord Raporu 13 Nisan 1920 tarihinde Kongre’ye sunulmuş Sevr’in imzası için Amerika’nın manda kararını bekleyen İngiltere, Fransa ve İtalya 27 Nisan 1920 tarihinde Başkan Wilson’dan Ermenistan mandasının kabul edilip edilmeyeceğinin kendilerine bildirmesini istemişlerdir.

Wilson, 24 Mayıs 1920 tarihinde Ermenistan üzerine kurulacak olan manda idaresinin kabul edilmesi için Senato’dan onay istemiş, Board yönlendirmesindeki gazeteler *“manda kabul edilmezse Hıristiyan Ermeni ulusunun yok olacağı”*, *“Ermenistan’ın California’sı olan Kilikya’nın elden çıkmasının düşünülemeyeceği, verimli araziler Harput, Diyarbakır ve Sivas’ın da Ermenilere geri verilmesinin gerektiği”* şeklinde alışlageldik propagandaları tekrarlamışlardır. Amerikan halkının Savaş sonrası yükselen kendi işleriyle uğraşıp, içe dönme eğilimi sonrasında manda idaresinin Kongre’den onaylanmama ihtimaline karşı Kongre’ye manda idaresinin onayı için gönderdiği iki sayfalık mesajında Wilson özellikle Hıristiyan dayanışmasını öne çıkartmış ve mesajının hemen her paragrafında Hıristiyanlığı referans olarak kullanarak Kongre onayını garanti altına almayı amaçlamıştır. Bunlar yapılırken yine Wilson’un talimatıyla Senato onayı sonrası uygulanacak askeri operasyonel planlar hazırlanmış, Savaş Bakanı Baker, Ermenistan mandasının yürütülmesi için gerekli askeri hazırlıkları belirleyen bir muhtırayı Dışişleri Bakanlığına sunmuştur. Mayıs ayı sonunda manda idaresi teklifi Senato’da görüşülmüş, 1 Haziran’da Wilson ve Ermeni lobilerinin tüm çabalarına rağmen talep; 23’e karşı 52 oyla reddedilmiştir. Oylamada 12 Demokrat ve 11 Cumhuriyetçi Senatör evet, 52 Senatör hayır oyu kullanmıştır. Böylece manda himayesiyle Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurma planı sonuçsuz kalmış, W. Wilson çok istemesine

rağmen Anadolu'ya işgalci bir ordu gönderememiştir. Wilson iki buçuk ay sonra Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevr ile belirlenecek Türk-Ermeni sınırı için hakem tayin edilmiş, manda öncesi planından vazgeçmeyerek Trabzon limanı dahil Giresun, Erzincan ve Diyarbakır'ın doğusundan Zap Suyu'na kadar uzanan hattın doğusunu Ermenilere bırakan bir harita Sevr Belgesi'ne eklenmiştir. Harita çizilirken Harbord Raporu'ndaki saha verileri dikkate alınmış, söz konusu harita Ulu Önder liderliğindeki Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması sonrasında Sevr Belgesi ile birlikte ibretlik bir arşiv belgesi olmanın ötesinde bir anlam ifade etmemiştir.

İsmail KÖSE

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Chicago Daily Tribune, "Problems of Armenia", May 24, 1920.

Grannon, Ryley, "Want Armenia Data, Senators to Demand Harbord's Report Against Mandate", **Washington Post**, October 27, 1919.

Grasty, Charles H., "Wants one Mandate for all of Turkey", **Newyork Times**, November 2, 1919.

Harbord, James G., **Conditions in the Near East, Report of the American Military Mission to Armenia**, Washington: Government Printing Office, 1920.

James, Edwin L., "Expect us to Refuse Mandate for Turkey", **Newyork Times**, October 28, 1919.

Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-I, War Diary, Confidential, October 11, 1919.

Los Angeles Daily Times, "Mandate for Armenia is Urged by Wilson", May 25, 1920.

Los Angeles Daily Times, "Senate Seeks to Defeat Aim", June 17, 1919.

Memorandum by the Secretary of War (Baker), Washington, June 2, 1920, **Papers Relating to Foreign Affairs of United States (PRFRUS) 1920**, Volume III, Washington Printing Office 1934.

Newyork Times, "Armenian's Hope in Us Says British Press", May 26, 1920.

Report of Brig. Gen. George Van Horn Moseley, Mandatory Over Armenia, Senate, Doc. No: 281, Washington: Government Printing Office, 1920.

The Commission to Negotiate Peace to the Acting Secretary of State, Washington, July 5, 1919, **Papers Relating to Foreign Affairs of United States (PRFRUS) 1919**, Volume II, Washington Printing Office 1934.

The Chief of the Military Mission to Armenia (Harbord) to the Secretary of State, On Board U.S.S. Martha Washington, October 16, 1919. **Papers Relating to Foreign Affairs of United States (PRFRUS) 1919**, Volume II, Washington Printing Office 1934.

Washington Post, "Warns of New War, Mandate Turkey Unwelcome", August 17, 1919.

Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu**, İstanbul: Tercüman

Tarih Yayınları, 1981.

Ayışığı, Metin, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Hurewitz, J. C., "Türk-Amerikan İlişkileri ve Atatürk", **Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk**, Nejdet F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul, 1983.

Köse, İsmail, "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, No: 2014/1, S. 59, İstanbul, 2014. s. 211-242.

Köse, İsmail, "Woodrow Wilson'un Ermeni Hamiliği Teşebbüsü ve Ermenistan Görevine Giden General Harbord Askeri Kurulu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C. 108, No. 212 (Eylül-Ekim 2014). s. 53-88.

Lippe, John M. Vander, "The "Other" Treaty of Lausanne: The American Public and Official Debate on Turkish-American Relations", *Turkish Yearbook*, (23), Ankara, 1993.

Nutuk, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Tevetoğlu, Fethi, "Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Dr. Hulusi Y. Hüseyin (Pektaş)", **Atatürk Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10, Cilt IV, Ankara: (Kasım; 1987).

Ek: Wilson'un Sevr Antlaşması'ndan sonra 1920 yılındaki Büyük Ermenistan Haritası ve Türkiye-Ermenistan Sınır hattı.[1]

[1] **Papers Related to Foreign Relations of United States- 1920**, Volume III, Washington: Government Printing Office, 1936. s. 795.

04/02/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/general-harbord-raporu-2/?pdf=7679> adresinden

erişilmiştir